

GARETH STEDMAN JONES

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΜΕΓΑΛΕΙΟ ΚΑΙ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΕΙΣ

Μετάφραση
ΠΕΤΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Περιεχόμενα

Εικόνες	...	9
Χάρτες	...	11
Ευχαριστίες	...	17
Πρόλογος: Η δημιουργία ενός ινδάλματος, 1883-1920	...	21
1. Πατέρες και γιοι: Η διφορούμενη νέα πρωσική ταυτότητα	...	27
2. Ο δικηγόρος, ο ποιητής και ο εραστής	...	53
3. Το Βερολίνο και το επερχόμενο Λυκόφως των Θεών	...	79
4. Ανοικοδομώντας την Πόλιν: Ο ορθός λόγος έρχεται αντιμέτωπος με το χριστιανικό κράτος	...	110
5. Η συμμαχία εκείνων που σκέφτονται κι εκείνων που υποφέρουν: Παρίσι, 1844	...	149
6. Εξορία στις Βρυξέλλες, 1845-8	...	199
7. Η επανάσταση πλησιάζει: Το πρόβλημα αναφορικά με τη Γερμανία	...	238
8. Οι επαναστάσεις των μέσων του αιώνα	...	283
9. Λονδίνο	...	350
10. Η Κριτική της πολιτικής οικονομίας	...	416
11. Το Κεφάλαιο, η Σοσιαλδημοκρατία και η Διεθνής	...	476
12. Επιστροφή στο μέλλον	...	585
Επίλογος	...	640
Σημειώσεις και παραπομπές	...	647
Βιβλιογραφία	...	753
Ευρετήριο	...	771

Πρόλογος: Η δημιουργία ενός ινδάλματος, 1883-1920

Ο Καρλ Μαρξ πρωτοεμφανίστηκε στο διεθνές προσκήνιο ως ο περιβόητος επαναστάτης που το 1871 υπερασπίστηκε την Παρισινή Κομμούνια εκ μέρους της Διεθνούς Ένωσης Εργατών. Αυτή η φήμη προκάλεσε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το έργο του ως θεωρητικού του σοσιαλισμού ή του κομμουνισμού. Η έκδοση του *Κεφαλαίου* το 1867, πρώτα στα γερμανικά κι έπειτα στα ρωσικά, στα γαλλικά, στα ιταλικά και στα αγγλικά, κατέστησε τον Μαρξ τον πιο επιφανή θεωρητικό του σοσιαλισμού της εποχής του και δημιούργησε ομάδες οπαδών του στην Ευρώπη και στη Βόρειο Αμερική. Οι απόψεις του διαδίδονταν κυρίως από τον πιο στενό φίλο και συνεργάτη του, τον Φρίντριχ Ένγκελς, ο οποίος ισχυριζόταν ότι χάρη στο έργο του Μαρξ ο σοσιαλισμός δεν ήταν πλέον απλώς «ουτοπία». Ήταν «επιστήμη». Το *Κεφάλαιο* προανήγγελλε την επικείμενη κατάρρευση του υφιστάμενου τρόπου παραγωγής και την αντικατάστασή του από τη σοσιαλιστική ή κομμουνιστική κοινωνία του μέλλοντος.

Η Ρωσική Επανάσταση του 1917 και πλήθος άλλες απόπειρες επανάστασης στην Κεντρική Ευρώπη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποδόθηκαν στις απόψεις του Μαρξ. Ακολούθησε, την περίοδο του μεσοπολέμου, μια ανάπτυξη των κομμουνιστικών κομμάτων σοβιετικού τύπου, τα οποία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο άδραξαν την ευκαιρία να αποκτήσουν τον έλεγχο πολλών κρατών στην Ανατολική Ευρώπη. Στην Ασία ιθαγενή εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, που είχαν διαμορφωθεί για να αντισταθούν στον ιμπεριαλισμό και στην αποικιοκρατία, πραγματοποίησαν με επιτυχία κομμουνιστικές επαναστάσεις, στην Κίνα και στο Βιετνάμ, επίσης εν ονόματι του «μαρξισμού». Τη δεκαετία του 1960 κινήματα που εμπνέονταν από τον κομμουνισμό ή τον επαναστατικό σοσιαλισμό είχαν εξαπλωθεί και στη Λατινική Αμερική, ενώ ένα από αυτά είχε καταλάβει την εξουσία στην Κούβα. Ο κομμουνισμός ενέπνευσε εν μέρει και το πρώτο σοβαρό κίνημα αντίστασης στο απαρτχάιντ στη Νότιο Αφρική καθώς και ανταποικιοκρατικά κινήματα σε όλη την αφρικανική ήπειρο.

Μετά το 1917 και την παγκόσμια εξάπλωση του κομμουνισμού σοβιετικού

τύπου ο Μαρξ απέκτησε όλο και πιο μνημειώδεις μυθικές διαστάσεις, ως ο επικός ιδρυτής και νομοθέτης του κομμουνισμού. Λατρευόταν ως ο ιδρυτής της επιστήμης της ιστορίας, δηλαδή του «ιστορικού υλισμού», κι επίσης, μαζί με τον φίλο του τον Ένγκελς, ως ο αρχιτέκτονας της επιστημονικής φιλοσοφίας που τη συνόδευε, του «διαλεκτικού υλισμού». Στις κομμουνιστικές χώρες ανεγείρονταν πελώρια αγάλματά του σε αναρίθμητες δημόσιες πλατείες, και οι εκλαϊκευμένες εκδόσεις των έργων του ξεπερνούσαν σε κυκλοφορία τη Βίβλο. Αυτή είναι η λίγο πολύ γνωστή ιστορία του κομμουνισμού του εικοστού αιώνα και της ανάπτυξης του Ψυχρού Πολέμου. Ο κομμουνισμός ταυτίστηκε, όχι απρόσμενα, με τη δημιουργία «ολοκληρωτικών» καθεστώτων, στα οποία η προώθηση μιας κρατικά εγκεκριμένης μορφής «μαρξισμού» συνοδευόταν από εκκαθαρίσεις, δίκες παρωδίες και την άγρυπνη παρακολούθηση όλων των μέσων επικοινωνίας.

Απρόσμενο μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι η μυθολογία γύρω από τον Μαρξ δεν επινοήθηκε από το σοβιετικό καθεστώς. Είχε ήδη αρχίσει να δημιουργείται την εποχή του θανάτου του Μαρξ, το 1883, για να αναπτυχθεί πλήρως τα επόμενα τριάντα χρόνια. Αυτό που ονομάστηκε «μαρξισμός» αρχικά υπήρξε σε μεγάλο βαθμό δημιούργημα του Ένγκελς, μέσα από τα βιβλία και τις προσούρες του, αρχής γενομένης από το *Αντι-Ντύρινγκ* το 1878. Η περαιτέρω επεξεργασία του έγινε από τους ηγέτες του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος στη Γερμανία, ειδικά από τους Άουγκουστ Μπέμπελ, Καρλ Κάουτσκυ, Έντουαρντ Μπέρνσταϊν και Φραντς Μέρνινγκ. Πριν το 1914 το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα ήταν το μεγαλύτερο σοσιαλιστικό κόμμα στον κόσμο και ασκούσε κυρίαρχη επιρροή στην ανάπτυξη του σοσιαλισμού σε άλλες χώρες. Οι ηγέτες του, εν μέρει εκ πεποιθήσεως, αλλά κυρίως για να ενισχύσουν το κύρος του Κόμματος, θεώρησαν πρόσφορο το να προστατεύσουν και να προωθήσουν τη φήμη του Μαρξ ως του επαναστατικού ιδρυτή μιας επιστήμης της ιστορίας. Στη Ρωσία ο «μαρξισμός», τόσο ως φιλοσοφία όσο και ως πολιτικό κίνημα, διαδόθηκε αποφασιστικά από τον Γκεόργκι Πλεχάνοφ τις δεκαετίες του 1880 και του 1890 και κατόπιν από τον Λένιν. Αλλού, σε διάφορες χώρες, από την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία έως την Ισπανία και την Ιταλία, ο «μαρξισμός» προσέφερε μια πολύ ισχυρή εναλλακτική θεωρία έναντι του εθνικισμού, του ρεπουμπλικανισμού ή του αναρχισμού. Ακόμη και σε χώρες όπως η Βρετανία και η Γαλλία, όπου υπήρχαν ριζοσπαστικά και σοσιαλιστικά κινήματα με πολύ πιο βαθιές ρίζες, το *Κεφάλαιο* του Μαρξ αντλούσε υποστήριξη τόσο από ολιγομελείς οργανώσεις όσο και από επιφανείς διανοούμενους.

Οι Σοσιαλδημοκράτες ηγέτες στη Γερμανία γνώριζαν πολύ καλά ότι η εικόνα τους για τον Μαρξ και τη θεωρία του δεν ανταποκρινόταν ακριβώς στην

πραγματικότητα. Ήταν οι διορισμένοι θεματοφύλακες των εγγράφων των Μαρξ και Ένγκελς και διαρκώς αντιμέτωποι με την πρόκληση ενός, ενίοτε ντροπιαστικού, χάσματος ανάμεσα στην εικόνα και στην πραγματικότητα, στην οποία προσπαθούσαν να αντεπεξέλθουν με συζητήσεις επί συζητήσεων. Πίστευαν ότι τυχόν παραδοχή των αδυναμιών του Μαρξ, είτε πολιτικών είτε προσωπικών, ενδεχομένως να υπονόμει την υποστήριξη που τους παρείχαν τα απλά μέλη του Κόμματος, πολλά από τα οποία ελαύνονταν από την ιδέα ότι σε ένα βιβλίο ενός μεγάλου φιλοσόφου είχε τεκμηριωθεί πέραν πάσης αμφιβολίας το ότι ο καπιταλισμός έπνεε τα λούστια. Επίσης, είχε ύψιστη σημασία για αυτούς το να μην παράσχουν στην αυτοκρατορική κυβέρνηση του Γουλιέλμου της Γερμανίας την ευκαιρία να θέσει υπό δημόσια αμφισβήτηση τα διαπιστευτήρια του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος δυσφημίζοντας το έργο του θεμελιακού διανοητή του. Η καθιερωμένη εικόνα της προσωπικότητας, του πολιτικού κριτηρίου και των θεωρητικών επιτευγμάτων του Μαρξ σχηματίστηκε εν πολλοίς με γνώμονα την ανάγκη να προστατευθεί η εν λόγω κληρονομιά.

Το κόστος αυτής της προσέγγισης ήταν μια αυξανόμενη διόγκωση της φήμης του Μαρξ, αναντίστοιχη με την πραγματικότητα του έργου του. Γίνονταν όλο και πιο μεγαλεπήβολοι ισχυρισμοί για την κλίμακα και τη σπουδαιότητα των επιτευγμάτων του, ενώ υποβαθμιζόνταν ή αποκρύπτονταν οι περιπτώσεις στις οποίες τα γραπτά ή οι πράξεις του δεν ανταποκρίνονταν στις μυθικές προδιαγραφές του ως ινδάλματος. Ο Μαρξ διαφημιζόταν ως ο φιλόσοφος που είχε επιτύχει στις ανθρωπιστικές επιστήμες όσα ο Δαρβίνος στις φυσικές. Αυτός ο πλαστός παραλληλισμός ενίσχυε την αξίωση του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος ότι ενσάρκωνε την επιστήμη του σοσιαλισμού. Στο ίδιο πνεύμα, με βάση τον τότε ακόμη ανέκδοτο Τόμο III του Κεφαλαίου, υποστηριζόταν η άποψη ότι η θεωρία του Μαρξ προέβλεπε με βεβαιότητα την επερχόμενη πτώση του καπιταλισμού. Από τη δεκαετία του 1890 έως τη δεκαετία του 1930 το ερώτημα του πότε ακριβώς θα κατέρρευε ο καπιταλισμός αποτέλεσε θέμα εκτενών δημόσιων συζητήσεων. Η Zusammenbruchstheorie (θεωρία της κατάρρευσης), όπως ήταν γνωστή, έλεγε ότι ο καπιταλισμός θα έφτανε σε ένα τέλος, όχι τόσο ως αποτέλεσμα εξέγερσης των εργατών, αλλά επειδή το σύστημα θα κατέληγε στην οριστική διάλυση ελλείψει νέων αγορών προς εκμετάλλευση.

Η αλόγιστη διόγκωση των προσδοκιών αναφορικά με τα περιεχόμενα του Τόμου III οδήγησε σε μεγάλη απογοήτευση όταν τελικά αυτός κυκλοφόρησε, το 1894. Ο Αυστριακός οικονομολόγος Όυγκεν φον Μπομ-Μπάμπερκ κατέκρινε το έργο ως προς τον πυρήνα του, καταδεικνύοντας εύστοχα ότι δεν περιείχε μια ικανοποιητική θεωρία για τη σχέση αξιών και τιμών.¹ Ο Τόμος III προκάλεσε, πιο άμεσα, και την επίθεση του Έντουαρντ Μπέρνσταϊν στην

Zusammenbruchstheorie. Η θεωρία αυτή βασιζόταν στην υπόθεση μιας όλο και πιο οξείας πόλωσης ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις κι ενός ολοένα διευρυνόμενου χάσματος ανάμεσα στον πλούτο και στη φτώχεια. Όμως τα εμπειρικά δεδομένα δεν επιβεβαίωναν αυτόν τον ισχυρισμό. Η επίθεση του Μπέρνσταϊν στη θεωρία εξελήφθη ως ένα ιδιαίτερα επιζήμιο πλήγμα, αφού επρόκειτο για έναν από τους διαχειριστές των εγγράφων των Μαρξ και Ένγκελς. Ο Ένγκελς ολοκλήρωσε την εισαγωγή στον Τόμο ΙΙΙ στις 4 Οκτωβρίου 1894. Πέθανε στις 5 Αυγούστου 1895. Ο Κάουτσκυ, ο αρχισυντάκτης του *Die Neue Zeit*, του κύριου θεωρητικού περιοδικού του Κόμματος, ήταν υπέρ του δημοσίου διαλόγου και δημοσίευσε τα οκτώ επικριτικά άρθρα του Μπέρνσταϊν. Όμως ο Μπέμπελ, ο ηγέτης του Κόμματος, θορυβήθηκε κι ευελπιστούσε να παραιτηθεί από το Κόμμα ο Μπέρνσταϊν. Οι επικριτικές θέσεις του τελευταίου συζητήθηκαν σε δύο διαδοχικά κομματικά συνέδρια, το 1898 και το 1899, αλλά απορρίφθηκαν ως «ρεβιζιονισμός». Η προσέγγιση του Μπέρνσταϊν ταξινομήθηκε ως αίρεση που διέβαλλε τον «ορθόδοξο μαρξισμό».²

Αυτό που τελικά ονομάστηκε «μαρξισμός» οικοδομήθηκε εξ αρχής πάνω σε μια σαφέστατα επιλεκτική αντίληψη του τι μπορούσε να εκλαμβάνεται ως θεωρία, όχι μόνο αναφορικά με τυχόν επίδοξους αιρετικούς, αλλά και με τον ίδιο τον Μαρξ. Ο Μαρξ που εξυμνούνταν από τη δεκαετία του 1890 και μετά ήταν ο θεωρητικός της οικουμενικότητας του καπιταλισμού και της αναπόφευκτης πτώσης του παγκοσμίως.

Οι Σοσιαλδημοκράτες ηγέτες έπρεπε επίσης να αποφασίσουν τι θα επιτρεπόταν να λέγεται αναφορικά με τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα του Μαρξ. Το 1905 ο Φραντς Μέρινγκ, ο πρώτος βιογράφος του Μαρξ, έγραψε στον Καρλ Κάουτσκυ ότι ήταν αδύνατο να δημοσιευθεί η αλληλογραφία μεταξύ του Μαρξ και του Ένγκελς σε μη λογοκριμένη μορφή. Ο Μέρινγκ δήλωνε ότι, σε περίπτωση που δημοσιευόταν πλήρης η αλληλογραφία, θα απέβαιναν μάταιες όλες οι προσπάθειες που είχαν καταβληθεί επί είκοσι χρόνια για τη διατήρηση της συγγραφικής φήμης του Μαρξ. Η αλληλογραφία έβριθε από προσβλητικές αναφορές σε επιφανείς Σοσιαλδημοκράτες. Επίσης, περιείχε ρατσιστικούς σαρκασμούς εις βάρος πολλών επιφανών προσώπων, όπως ο πρώτος ηγέτης των Σοσιαλδημοκρατών Φερντινάν Λασσάλ. Έτσι, το 1913 ο αρχηγός του Κόμματος Άουγκουστ Μπέμπελ, σε συνεργασία με τον Μπέρνσταϊν, προχώρησε τελικά στην έκδοση μιας τετράτομης συλλογής των επιστολών, η οποία ήταν λογοκριμένη όπως είχε προτείνει ο Μέρινγκ. Έγραφε ο Μπέμπελ στον Κάουτσκυ: «Θέλω να σου πω, παρεμπιπτόντως –αλλά να μείνει αυστηρά μεταξύ μας–, ότι ορισμένες επιστολές δεν περιλαμβάνονται στη συλλογή, επειδή, πάνω απ' όλα, υπερβαίνουν τα εσκαμμένα μας. Οι δύο γέροντες έγραφαν τότε τις επιστολές τους με έναν τρόπο με τον οποίο δεν

μπορώ επ' ουδενί να συμφιλιωθώ».³ Τελικά, οι επιστολές εκδόθηκαν μη λογοκριμένες την περίοδο 1929-1931 από τον Νταβίντ Ριαζάνοφ.

Αυτά τα γεγονότα δείχνουν ότι ήδη στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα είχαν προκύψει σημαντικές διαφορές ανάμεσα στον ίδιο τον Μαρξ –στο ποιος ήταν, πώς συμπεριφερόταν, τι πίστευε, τι τον απασχολούσε– και στους τρόπους με τους οποίους τον αναπαριστούσαν οι θιασώτες του στο πλαίσιο του πολιτικού λόγου. Η μορφή που είχε προκύψει ήταν ένας βλοσυρός γενειοφόρος πατριάρχης και νομοθέτης, ένας στοχαστής που ευθυγραμμιζόταν με ανελέητη συνέπεια με ένα επιτακτικό όραμα του μέλλοντος. Έτσι θα έβλεπε τον Μαρξ –πολύ εσφαλμένα– ο εικοστός αιώνας. Αυτή την εικόνα εξέφρασε λαμπρά ο Αϊζάια Μπερλίν το 1939, γράφοντας ότι η πίστη του Μαρξ στο δικό του συνοπτικό σύστημα ανήκε «σε εκείνο το απεριόριστο, απόλυτο είδος που σηματοδοτεί το τέλος όλων των ερωτημάτων και την επίλυση όλων των προβλημάτων»: «το διανοητικό του σύστημα ήταν κλειστό, και οτιδήποτε εισερχόταν σε αυτό προσαρμοζόταν αναγκαστικά σε ένα ήδη παγιωμένο πρότυπο, ωστόσο βασιζόταν στην παρατήρηση και στην εμπειρία».⁴

Το ανά χείρας βιβλίο έχει σκοπό να τοποθετήσει εκ νέου τον Μαρξ στο περιβάλλον του δέκατου ένατου αιώνα στο οποίο αυτός ανήκε, τότε που δεν είχε ακόμη στηθεί το εν λόγω μετά θάνατον εποικοδόμημα απόψεων γύρω από την προσωπικότητα και τα επιτεύγματά του. Ο Καρλ, όπως θα τον λέμε στο εξής, γεννήθηκε σε έναν κόσμο που είχε μόλις αρχίσει να αναρρώνει από τη Γαλλική Επανάσταση, τη ναπολεόντεια διακυβέρνηση της Ρηνανίας, τη χειραφέτηση των Εβραίων, που πραγματοποιήθηκε εν μέρει, αλλά γρήγορα ανακλήθηκε, και την αποπνικτική ατμόσφαιρα της πρωσικής απολυταρχίας. Επρόκειτο επίσης για έναν κόσμο στον οποίο υπήρχαν διέξοδοι, έστω και ως επί το πλείστον σε φαντασιακό επίπεδο. Υπήρχε η ομορφιά της αρχαιοελληνικής πόλεως, η έμπνευση των ποιητών και των θεατρικών συγγραφέων της Βαϊμάρης, η δύναμη της γερμανικής φιλοσοφίας και τα θαύματα του ρομαντικού έρωτα. Όμως ο Καρλ δεν ήταν απλώς το προϊόν της κουλτούρας, στους κόλπους της οποίας γεννήθηκε. Ευθύς εξαρχής ήταν αποφασισμένος να αφήσει την ανεξίτηλη σφραγίδα του στον κόσμο.

1

Πατέρες και γιοι: Η διφορούμενη νέα πρωσική ταυτότητα

Ο Καρλ Μαρξ γεννήθηκε στη Ρηνανία στις 5 Μαΐου 1818, τρία χρόνια μετά τη μάχη του Βατερλό. Παντού στην Ευρώπη, και ιδίως στην ίδια τη Ρηνανία, ήταν φανερά τα σημάδια μιας απόπειρας ανοικοδόμησης και αποκατάστασης μετά από τριάντα χρόνια καταστροφής και μετασχηματισμού εξαιτίας της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων Πολέμων. Οι κάτοικοι της Ρηνανίας, που βρισκόταν ανάμεσα στη Γαλλία και στη Γερμανική Συνομοσπονδία, ήταν στη μεγάλη πλειονότητά τους καθολικοί, περίπου το 1,5 εκατομμύριο από τα συνολικά 2 εκατομμύρια ψυχές. Πριν το 1789 η περιοχή τελούσε υπό την κυριαρχία τριών πριγκιπικών επισκοπών –Κολονία, Μάιντς, Τρίερ– που κατείχαν το αρχαίο προνόμιο, από κοινού με τέσσερις ηγεμόνες, να εκλέγουν τον αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Όμως, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και των Ναπολεόντειων Πολέμων, αντίπαλοι στρατοί διέσχισαν επανειλημμένα αυτόν τον διάδρομο των καλόγερων, όπως αποκαλούσαν την περιοχή οι ντόπιοι, και τα κράτη, στα οποία ανήκαν αυτοί οι στρατοί, όρισαν εκ νέου την ταυτότητά του. Η Ρηνανία πρώτα έγινε κομμάτι της επαναστατικής Γαλλίας, το 1794, κι έπειτα, μετά το 1815, ενσωματώθηκε στο προτεσταντικό βασίλειο της Πρωσίας. Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που υπήρχε από το 800 μ.Χ., είχε καταλυθεί από τον Ναπολέοντα το 1806, και οι νικηφόροι σύμμαχοι που είχαν συναντηθεί στη Βιέννη το 1815 δεν είχαν κάνει καμία απόπειρα να την αποκαταστήσουν.

Πρέπει να θυμηθούμε την κλίμακα αυτών των πολέμων. Υπολογίζεται ότι χάθηκαν σε αυτούς 5 εκατομμύρια Ευρωπαίοι, αριθμός που ποσοστιαία ισούται με αυτόν των νεκρών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Και η κλίμακα των πολεμικών επιχειρήσεων ήταν πρωτόγνωρη. Τον δέκατο όγδοο αιώνα οι στρατοί αριθμούσαν κάποιες δεκάδες χιλιάδες στρατιώτες, ενώ ο Ναπολέων εισέβαλε στη Ρωσία, το 1812, με 650.000 άντρες. Άλλαξε άρδην, επίσης, ο τρόπος με τον οποίο επηρέαζε ο πόλεμος την κοινωνία. Οι πόλεμοι του δέκατου όγδοου αιώνα διεξάγονταν ως επί το πλείστον μεταξύ μισθοφόρων, αλλά

η Γαλλική Επανάσταση οδήγησε στη συγκρότηση «εθνικών στρατών», πρώτα στη Γαλλία κι έπειτα στην Πρωσία. Επινοήθηκε μια νέα ιδέα, αυτή της «θητείας στον εθνικό στρατό», και μαζί της υιοθετήθηκε η πρακτική της στρατολογίας. Η Ρηνανία είχε την τύχη, σε σχέση με άλλες περιοχές, να αποφύγει τα άμεσα δεινά του πολέμου, αφού οι μεγαλύτερες μάχες διεξήχθησαν αλλού. Ανήκε όμως στην αυτοκρατορία του Ναπολέοντα, οπότε δεν απέφυγε τη στρατολόγηση. Μεταξύ 1800 και 1814 η Ρηνανία συνεισέφερε 80.000 στρατιώτες, το ένα εικοστό του πληθυσμού της, στα 2 εκατομμύρια συνολικά που συγκέντρωσε η Γαλλία. Οι μισοί από αυτόν τον τεράστιο αριθμό δεν επέστρεφαν ποτέ.¹

Ο Καρλ Μαρξ γεννήθηκε στο Τρίερ, το κέντρο της οινοπαραγωγού κοιλάδας του Μοζέλα στη νοτιοδυτική Ρηνανία. Η μοίρα του Τρίερ, ως του κέντρου μιας αμιγώς αγροτικής περιοχής –με εξαίρεση κάποια παραγωγή σιδήρου στο Άιφελ–, ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με τα σταφύλια και την ξυλεία. Αμπελώνες και δασικές εκτάσεις καταλάμβαναν τις πλαγιές που υψώνονταν από τις όχθες του ποταμού· προς τον νότο βρίσκονταν τα δάση της φτωχής περιοχής Χούνσρυκ, και βόρεια το Άιφελ. Το Τρίερ, που ιδρύθηκε ως *Augusta Treverorum* το 16 π.Χ. και διεκδικεί τον τίτλο της πιο παλιάς πόλης της Γερμανίας, έγινε η πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας *Gallia Belgica*. Η ρωμαϊκή πόλη υπήρξε μια εποχή το μείζον αστικό κέντρο της Γαλατίας κι ενδεχομένως να έφτασε και τις 80.000 κατοίκους. Η σπουδαιότητά της ως διοικητικού κέντρου μειώθηκε κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα και, αργότερα, τον δωδέκατο αιώνα, οι αρχιεπίσκοποι του Τρίερ έγιναν πριγκιπικοί εκλέκτορες της Αυτοκρατορίας, με την πόλη να γνωρίζει άλλη μία περίοδο ευημερίας κατά τον όψιμο Μεσαίωνα. Όμως το 1802, σύμφωνα με επίσημες εκθέσεις, το Τρεβ (όπως το μετονόμασαν οι Γάλλοι κατακτητές του) είχε μόνο 8.846 κατοίκους, οι οποίοι μειώθηκαν περαιτέρω σε 7.887 όταν αποσύρθηκαν οι Γάλλοι στρατιώτες και αξιωματούχοι το 1814. Έπειτα ο πληθυσμός του αυξήθηκε και πάλι, και το 1819 είχε φτάσει τους 11.432 κατοίκους.²

Ο πατέρας του Μαρξ, ο Χάινριχ, είχε γεννηθεί το 1777 στη διαφιλονικούμενη συνοριακή πόλη του Ζααρλούι και ήταν ο τρίτος γιος του Μάιερ Χαλεβί Μαρξ, ραβίνου της εβραϊκής κοινότητας της πόλης. Το 1788 ο Μάιερ Χαλεβί μετακόμισε στο Τρίερ, για να υπηρετήσει εκεί ως ραβίνος, και παρέμεινε στην πόλη μέχρι τον θάνατό του το 1804. Ο μεγαλύτερος αδελφός του Χάινριχ, ο Ζάμουελ, διαδέχθηκε τον πατέρα του και συνέχισε το έργο του έως τον θάνατό του το 1827, ενώ ο Χάινριχ έγινε δικηγόρος. Άσκησε με επιτυχία το επάγγελμά του, και το 1832 του απονεμήθηκε ο τίτλος του *Justizrat* (ισοδύναμος με αυτόν του Βασιλικού Συμβούλου στη Βρετανία). Ο Χάινριχ πέθανε στις 10 Μαΐου 1838, έχοντας καταξιωθεί ως διακεκριμένος νομομαθής της Ρηνανίας.

Η μητέρα του Καρλ, η Χενριέττε, γεννήθηκε από εβραϊκή οικογένεια στο Νάιμεχεν της Ολλανδίας το 1788, με τον πατέρα της να περιγράφεται ως έμπορος, ανταλλάκτης νομισμάτων και συλλέκτης εισπράξεων λαχειοφόρων αγορών. Το 1814 η Χενριέττε παντρεύτηκε τον Χάινριχ, τον οποίο πιθανώς είχε γνωρίσει μέσω οικογενειακών φίλων στο Άμστερνταμ. Έκανε με τον Χάινριχ εννέα παιδιά και πέθανε στις 30 Νοεμβρίου 1863.³ Κάποια στιγμή μεταξύ 1816 και 1819 ο Χάινριχ βαπτίστηκε χριστιανός από την Ευαγγελική Εκκλησία της Πρωσίας. Τα παιδιά του βαπτίστηκαν επίσης, γύρω στο 1824, και η Χενριέττε το 1825.

1. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΡΗΝΑΝΙΑΣ

Το ιστορικό δράμα που εκτυλισσόταν παράλληλα με αυτά τα τυπικά βιογραφικά γεγονότα ήταν αυτό της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη της Ρηνανίας από τη Γαλλία, τις μεταρρυθμίσεις της ναπολεόντειας αυτοκρατορίας και, το 1815, την κατάκτηση της Ρηνανίας από την Πρωσία, γεγονότα που μετέβαλαν άρδην τις τύχες της οικογένειας Μαρξ. Ο Χάινριχ δεν θα είχε γίνει ποτέ δικηγόρος αν δεν είχαν συντρέξει λόγοι που οφείλονταν στα αποτελέσματα της Επανάστασης. Απέκτησε τα νομικά του προσόντα χάρη στις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες του Ναπολέοντα, και παρέμεινε δικηγόρος επειδή προσαρμόστηκε στην όλο και πιο περιοριστική πρωσική πολιτική απέναντι στους Εβραίους μετά το 1815.

Αυτά τα βαρυσήμαντα γεγονότα επίσης διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο έβλεπε τον κόσμο ο νεαρός Καρλ, τη σχέση του με τους γονείς του και την εν γένει αρνητική στάση του απέναντι στο εβραϊκό παρελθόν της οικογένειάς του. Ο μακρόχρονος αντίκτυπος αυτών των γεγονότων εξηγείται από τις τεράστιες προσδοκίες που γέννησαν τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, από το 1789 έως το 1791, για αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση, ανεξιθρησκία, ελευθερία του λόγου και ισονομία, οι οποίες διατυπώνονταν στην οικουμενική γλώσσα των «δικαιωμάτων του ανθρώπου». Αυτό το όνειρο είχε επηρεάσει καθοριστικά τη γενιά του Χάινριχ Μαρξ. Όμως είναι εξίσου σημαντικό να θυμόμαστε τα επόμενα γεγονότα, της περιόδου 1792-4, που είχαν ως αποτέλεσμα τη δραματική αντικατάσταση της απαξιωμένης μοναρχίας της Γαλλίας με μια ρεπουμπλικανική δημοκρατία, ένα πολίτευμα που προηγουμένως θεωρούνταν ανέφικτο στα μεγάλα, παλιά και πολυπληθή ευρωπαϊκά κράτη. Η νεοσύστατη δημοκρατία είχε υπερασπιστεί με επιτυχία τον εαυτό της ενάντια στην υπόλοιπη Ευρώπη, με τη βοήθεια ενός στρατού πολιτών, ενός

δημοκρατικού συντάγματος και, ακόμη, μιας πολιτικής θρησκείας που στήριζε το όραμά της για έναν καινούριο κόσμο. Επίσης, όμως, είχε γεννήσει τον Τρόμο, την ουσιαστική χρεοκοπία και την πτώση του ριζοσπαστικού ιακωβινισμού. Για τους ριζοσπάστες της γενιάς του Καρλ, το 1792 μετρούσε περισσότερο από το 1789. Η ιακωβινική δημοκρατία συνιστούσε τόσο πηγή έμπνευσης όσο και αφετηρία κάθε απόπειρας να εξηγηθεί το γιατί η Επανάσταση τελικά καταποντίστηκε. Αυτή η αντίθεση ανάμεσα σε φιλελεύθερες και σε ρεπουμπλικανικές αντιλήψεις της Επανάστασης κυριάρχησε διαχρονικά στη γλώσσα των αντιπολιτευτικών ομάδων της Ρηνανίας έως τις επαναστάσεις του 1848.

Η Επανάσταση προκάλεσε βαρυσήμαντες αλλαγές. Η διακυβέρνηση της Γαλλίας πριν το 1789 ήταν οργανωμένη με βάση ένα ιεραρχικό σύστημα κοινωνικών τάξεων που θεμελιωνόταν στην υποθετική διάκριση ανάμεσα σε εκείνους που προσεύχονταν, σε εκείνους που πολεμούσαν και σε εκείνους που εργάζονταν. Μέσα από την Επανάσταση, κατασκευάστηκε ένα νέο έθνος, το οποίο το νέο του σύνταγμα το ταύτισε με εκείνους που εργάζονταν, την «Τρίτη Τάξη». Τα προνόμια και η αυτοτέλεια των δύο άλλων κοινωνικών τάξεων, της αριστοκρατίας και του κλήρου, καταργήθηκαν. Περαιτέρω, τη νύχτα της 4ης Αυγούστου 1789 ανακλήθηκαν συλλήβδην τα φεουδαρχικά προνόμια κι εξουσίες. Καταργήθηκε η δουλοπαροικία, και δόθηκε το δικαίωμα στους χωρικούς να αποκτούν, είτε άμεσα είτε με χαμηλό κόστος, την ιδιοκτησία της γης που καλλιεργούσαν. Τέλος, με τον μετασχηματισμό της Γενικής Συνέλευσης των Τάξεων στην Εθνοσυνέλευση, το επανιδρυμένο Έθνος αντλούσε πλέον το κύρος του από μια νέα και αμιγώς κοσμική πηγή πολιτικής νομιμοποίησης, τη λαϊκή κυριαρχία.

Θα ήταν, πάντως, σφάλμα να υποθέσουμε ότι τα γεγονότα της Επανάστασης ήταν αποτέλεσμα ενός ξεκάθਾਰου επαναστατικού προγράμματος. Μόνο αναδρομικά μπορούμε να τα κατανοήσουμε έτσι. Η όλη διεργασία υπήρξε πολύ πιο διαφορούμενη και συγκεχυμένη.

Στο ξεκίνημα της Επανάστασης «οι αντιπρόσωποι στη συντριπτική τους πλειονότητα ήταν πεπεισμένοι ότι όλες οι μεταρρυθμίσεις έπρεπε να πραγματοποιηθούν υπό την αιγίδα της μοναρχίας, σε στενή συνεργασία με έναν βασιλιά στον οποίο θα συνέχιζαν να δείχνουν ισχυρή υϊκή αφοσίωση». Οι αντιπρόσωποι επέμεναν σε ένα «όραμα επιστροφής σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, μιας μεταρρυθμιστικής διεργασίας στο πλαίσιο της οποίας παρέμενε ιδιαίτερα σημαντικό το ιστορικό προηγούμενο». «Ηρθαν όμως έτσι τα πράγματα και στο διάστημα των έξι εβδομάδων εξαιρετικά θερμών συνεδριάσεων» το καλοκαίρι του 1789 αυτοί οι αντιπρόσωποι κατέληξαν σε «μια θέση που θα μπορούσε να περιγραφεί μόνο ως επαναστατική», μια «νέα αντίληψη της εθνικής κυριαρχίας, θεμελιακά δημοκρατική ως προς τις συνέπειές της».⁴

Αρχικά φαινόταν πιο πιθανό ότι η Συνέλευση θα υιοθετούσε την ιστορική μοναρχία, με την εξουσία της τελευταίας μετριασμένη από μια ισορροπία δυνάμεων, η οποία είχε προταθεί από τη Συνταγματική Επιτροπή της Συνέλευσης και τον σεβαστό πρόεδρό της Ζαν-Ζοζέφ Μουνιέ. Αντίθετα, όμως, υιοθέτησε ένα ριζοσπαστικά νέο σύνταγμα που βασιζόταν στην εθνική κυριαρχία και σε μια ενιαία νομοθετική συνέλευση, μια πρόταση περισσότερο στο πνεύμα του Ρουσσό. Στο στέμμα, που πλέον ορίστηκε, εκ των πραγμάτων, ως δευτερεύουσα εκτελεστική αρχή, δόθηκε μόνο μια εξουσία ανασταλτικής αρνησικυρίας, η οποία περιοριζόταν περαιτέρω από το γεγονός ότι ήταν προσωρινή και τον τελικό λόγο τον είχε ο λαός. Αυτό το σύστημα, όπως σχολίασε ο γιρονδίνος ηγέτης Μπρισσό, μπορούσε να λειτουργήσει επιτυχημένα μόνο με έναν «επαναστατικό βασιλιά».

Δεν ήταν σαφές σε πολλούς αντιπροσώπους το αν η Εθνοσυνέλευση επιχειρούσε να μεταρρυθμίσει ένα προϋπάρχον σύστημα ή να εγκαθιδρύσει ένα εντελώς καινούριο. Το αποτέλεσμα, λοιπόν, υπήρξε ασυνάρτητο, ένας άκρως ασταθής και ουσιαστικά αβάσιμος συνδυασμός της αρχής της αναπαλλοτρίωτης κυριαρχίας της γενικής βούλησης που βασιζόταν στον Ρουσσό και της αρχής μιας αντιπροσωπευτικής συνέλευσης που ήταν κατηγορηματικά ασύμβατη με τον Ρουσσό.

Η σύγχυση αναφορικά με τους σκοπούς οφειλόταν εν μέρει στην αδυναμία ενός οικονομικά χρεοκοπημένου εκτελεστικού να εμποδίσει την υιοθέτηση μιας γλώσσας καθολικών εννοιών, ακολουθώντας το παράδειγμα των Αμερικανών του 1776. Διάφορα μέλη της Συνέλευσης επισήμαναν τον κίνδυνο που συνεπαγόταν η υιοθέτηση αυτής της γλώσσας. Το επιχείρημα του Champion de Cicé, αρχιεπισκόπου του Μπορντό, ήταν χαρακτηριστικό: «Δεν πρέπει να μας απασχολούν τα φυσικά δικαιώματα, τα οποία αφορούν αρχάριους λαούς, αλλά τα πολιτικά δικαιώματα, το θετικό δίκαιο ενός σπουδαίου λαού που είναι ενωμένος εδώ και δεκαπέντε αιώνες [...] ας εγκαταλείψουμε τον φυσικό άνθρωπο και ας καταπιαστούμε με τον πολιτισμένο άνθρωπο». Ένας άλλος μετριοπαθής, ο Πιερ-Βικτόρ Μαλουέ, υπογράμμισε τους προφανείς κινδύνους που απέρρεαν από μια τέτοια προσέγγιση. Υποστήριξε ότι, αντίθετα απ' ό,τι ίσχυε αναφορικά με την Αμερική, μια κοινωνία ήδη «προετοιμασμένη για δημοκρατία» και «αποτελούμενη εξ ολοκλήρου από κατόχους περιουσίας», στη Γαλλία «η ανακοίνωση, με απόλυτους όρους, σε αναξιοπαθούντες, που στερούνται γνώσεων και πόρων, ότι έχουν ίσα δικαιώματα με τους πλέον ισχυρούς και ευκατάστατους» θα μπορούσε να «διαρρήξει τους αναγκαίους δεσμούς» και να οδηγήσει σε «γενική διάλυση».⁶

Καθώς εκτυλισσόταν η Επανάσταση, αυτή η γλώσσα καθολικών δικαιωμάτων αποκτούσε μια όλο και πιο καταναγκαστική δριμύτητα. Αυτό μπορεί

να αποδοθεί εν μέρει στη ριζοσπαστικοποίηση της Επανάστασης ενόψει της κλιμακούμενης εχθρότητας από την Καθολική Εκκλησία, της αντίστασης και της απόπειρας διαφυγής του βασιλιά, του εμφυλίου πολέμου στη Βαντέ και της αυξανόμενης αποφασιστικότητας των ευρωπαϊκών δυνάμεων να συγκρουστούν με αυτό που ο Μπερκ αποκάλεσε «το οπλισμένο δόγμα» της επανάστασης. Εν μέσω αυτής της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, διαμορφώθηκε μια νέα ιδέα του ιερού, για να αντικαταστήσει τη *religion royale* του Ancien Régime, το οποίο ταυτίστηκε με το Έθνος. Καταλύθηκαν οι παλιές εκκλησιαστικές δομές, απαλείφθηκαν τα ιερά θεμέλια της βασιλείας, ακόμη και ο ίδιος ο χριστιανισμός. Εντάθηκε η πίεση να συγχωνευθούν μεταξύ τους η πολιτική και η θρησκευτική εξουσία, υπό την αιγίδα πλέον του δημοκρατικού καθεστώτος. Επρόκειτο για μια διεργασία που έφτασε στο σύντομο αποκορύφωμά της το καλοκαίρι του 1794, με την ίδρυση της «Λατρείας του Υπέρτατου Όντος», μιας ρεπουμπλικανικής πολιτικής θρησκείας στο πνεύμα του Κοινωνικού συμβολαίου του Ρουσό.

Οι διαφορές μεταξύ αυτών που σήμερα θα ονομάζονταν «φιλελευθερισμός» και «ρεπουμπλικανισμός» εμφανίστηκαν στην πορεία αυτών των κλιμακούμενων συγκρούσεων, ωστόσο η διάζευξη μεταξύ αρχικής πρόθεσης και πολιτικού αποτελέσματος υπήρχε εξ αρχής. Ήδη το 1789 η καταφυγή της Εθνοσυνέλευσης σε μια γλώσσα φυσικών δικαιωμάτων και λαϊκής κυριαρχίας παρήγαγε εκβάσεις που δεν είχαν την παραμικρή σχέση με τις αρχικές δεδηλωμένες φιλοδοξίες της. Ακόμη και τότε επικρατούσε σε εκείνες τις συζητήσεις μια γλώσσα πολιτικής βούλησης αντί κοινωνικού ορθολογισμού, απόλυτης κυριαρχίας αντί διακυβέρνησης οριοθετημένης από τα δικαιώματα του ανθρώπου, μια γλώσσα που μπορούσε να δικαιολογήσει τον Τρόμο.⁷

Αυτή η αντίθεση ανάμεσα στο φιλελεύθερο και στο ρεπουμπλικανικό όραμα της Επανάστασης υπήρξε ιδιαίτερα έντονη στην περίπτωση της χειραφέτησης των Εβραίων. Σύμφωνα με τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1789, οι άνθρωποι γεννιούνται και παρέμειναν ελεύθεροι και ίσοι ως προς τα δικαιώματά τους. Επιπλέον, κατοχυρωνόταν η ελευθερία του λόγου και των πεποιθήσεων, ακόμη και αναφορικά με τη θρησκεία, υπό τον όρο η έκφραση αυτών των πεποιθήσεων να μη διαταράσσει «τη δημόσια τάξη που έχει εγκαθιδρυθεί από τον νόμο». Σε αυτή τη βάση, στις 27 Σεπτεμβρίου 1791 η Συντακτική Συνέλευση χορήγησε στους Εβραίους τη γαλλική υπηκοότητα και όλα τα συνακόλουθα δικαιώματα.

Πριν το 1789 πιο ευνοϊκά διακείμενοι απέναντι στους Εβραίους ήταν οι προτεστάντες διανοητές, εξόριστοι στην Ολλανδία, όπως ο κύκλος του Πιερ Μπαϋλ ή του Ζακ Μπασνάζ, και ελεύθεροι διανοητές στην Αγγλία, όπως ο Τζον Τόλαντ, ο οποίος κήρυσσε την απόλυτη ανεξιθρησκία. Επίσης ο Μοντε-

σκιέ είχε ασκήσει πίεση υπέρ της ανεκτικότητας εν ονόματι του ορθού λόγου, αλλά επίσης με γνώμονα το *raison d'état*, δηλαδή με στόχο να διασφαλιστεί ότι οι εμπορικές δραστηριότητες των Εβραίων θα ετίθεντο εξ ολοκλήρου στην υπηρεσία του κρατικού συμφέροντος. Η στάση των καθολικών, που εκφράστηκε από τους Μποσσυέ και Φλερύ, υπήρξε αρνητική, για θεολογικούς λόγους. Όντως οι Εβραίοι μαρτυρούσαν, και αυτοί, τη Δόξα του Θεού και αποτελούσαν κομμάτι της παραδοσιακής εκκλησιαστικής ιστορίας· άρα έπρεπε να προστατεύονται. Όμως μαρτυρούσαν επίσης την οργή του Θεού· οπότε έπρεπε είτε να αναγκάζονται να ζουν σε μια κατάσταση ταπείνωσης είτε να προσηλυτίζονται στον χριστιανισμό. Πάντως οι πιο δυσμενώς διακείμενοι απέναντι στους Εβραίους δεν ήταν οι χριστιανοί, αλλά ορισμένοι *Philosophes*, ειδικά ο Βολταίρος, σύμφωνα με τον οποίο οι Εβραίοι συνδύαζαν την «πιο νοσηρή φιλαργυρία» με την «πιο απεχθή δεισιδαιμονία». Τις ίδιες απόψεις ασπάζονταν λίγο πολύ και άλλοι εξέχοντες φιλόσοφοι, όπως ο Ντιντερό, ο Ζοκούρ και ο Χόλμπαχ.⁸

Το 1789 τα *Cahiers de Doléances* –οι δηλώσεις παραπόνων που συγκεντρώνονταν από τις κατά τόπους αρχές και αποστέλλονταν στο Παρίσι– αποκάλυπταν πιο πεζούς λόγους δυσαρέσκειας απέναντι στους Εβραίους, ειδικά στην Αλσατία και στις ανατολικές επαρχίες που συνόρευαν με τη Ρηνανία. Σε αυτές τις περιοχές δεν επικρατούσαν τα θρησκευτικά επιχειρήματα, αλλά τα παράπονα οικονομικής φύσης που συνέδεαν τους Εβραίους με την τοκογλυφία. Αυτή η δυσαρέσκεια είχε πραγματική βάση, τις δημογραφικές και τις οικονομικές πιέσεις που υφίσταντο οι αγροκαλλιεργητές, οι οποίοι πλήττονταν από την υποδιαίρεση των κτημάτων και την έλλειψη μετρητών και σταθερών πιστωτικών διευκολύνσεων, και ξέσπασε με σφοδρότητα τον Ιούλιο του 1789, συμπιπτοντας περίπου με τον *Grande Peur*. Οι χωρικοί ξεσηκώθηκαν, όχι μόνο ενάντια στους *seigneurs*, αλλά κι ενάντια στους Εβραίους, αρκετές εκατοντάδες από τους οποίους εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Ρηνανία και να μεταναστεύσουν στη Μυλούζη και στη Βασιλεία. Έτσι εξηγείται εν μέρει το γεγονός ότι η ισότητα δικαιωμάτων παραχωρήθηκε από την Εθνοσυνέλευση στους προτεστάντες και στους ηθοποιούς στις 24 Δεκεμβρίου 1789, και στους σεφαρδίτες Εβραίους του Μπορντό («τους Πορτογάλους») τον Ιανουάριο του 1790, αλλά δεν επεκτάθηκε στους Εβραίους των ανατολικών επαρχιών παρά τον Σεπτέμβριο του 1791, και τότε ίσως μόνο και μόνο λόγω της μεταβολής του πολιτικού κλίματος μετά την απόπειρα διαφυγής του βασιλιά στη Βαρέν τον προηγούμενο Ιούνιο.

Το διάστημα 1792-3 ο γαλλικός στρατός κατέλαβε τη νότια Ρηνανία κι εγκαθίδρυσε μια ιακωβινική δημοκρατία στο ομότιμο του Τρίερ θρησκευτικό εκλεκτοράτο του Μάιντς· το 1794 κατέλαβε όλη την αριστερή όχθη του Ρήνου (υποτίθεται το αληθινό σύνορο της ρωμαϊκής Γαλατίας και προϋπάρχοντα

στόχο της γαλλικής επέκτασης που είχε υιοθετηθεί από τον επαναστάτη Νταντόν) και παρέμεινε εκεί μέχρι την πτώση του Ναπολέοντα το 1815. Η Ρηνανία έγινε έτσι κομμάτι της Γαλλικής Δημοκρατίας, κι έπειτα της Πρώτης Αυτοκρατορίας. Άρα το δόγμα των καθολικών δικαιωμάτων έπρεπε να εφαρμοστεί και εκεί.

Η κατάσταση των 22.000 Εβραίων στη Ρηνανία, που ήταν κατά συντριπτική πλειονότητα καθολική, διέφερε σημαντικά από τόπο σε τόπο. Στην Κολονία, για παράδειγμα, οι Εβραίοι παρέμεναν αποκλεισμένοι από την πόλη, από την οποία είχαν εκδιωχθεί το 1424· στη Βόννη, υπήρχε ανεκτικότητα απέναντι στους Εβραίους, αλλά όχι απέναντι στους προτεστάντες· στο Άαχεν, ακόμη και οι προτεστάντες υποχρεώνονταν να τελούν λειτουργίες έξω από τις πύλες της πόλης· στο Μάιντς, ωστόσο, Εβραίοι και χριστιανοί απολάμβαναν τα ίδια δικαιώματα – οι Εβραίοι μπορούσαν να πηγαίνουν σε χριστιανικά σχολεία, και, από το 1786, τόσο οι προτεστάντες όσο και οι Εβραίοι είχαν δικαίωμα να αποφοιτούν από το τοπικό πανεπιστήμιο. Στο Τρίερ οι Εβραίοι είχαν βιώσει ιδιαίτερες μεταστροφές της τύχης κατά τη διάρκεια της ιστορίας τους. Είχαν μπει στο στόχαστρο γύρω στην εποχή της Πρώτης Σταυροφορίας, το 1096, και πάλι περίπου την εποχή του Μαύρου Θανάτου, ενώ σε γενικές γραμμές είχαν ευημερήσει στο ενδιάμεσο διάστημα. Μετά την εκδίωξή τους από την πόλη κατά το μεγαλύτερο μέρος του δέκατου πέμπτου αιώνα και πάλι στα τέλη του δέκατου έκτου οι περιουσίες τους είχαν μπει στο στόχαστρο και είχαν πληγεί σοβαρά για τελευταία φορά το 1675. Τον δέκατο όγδοο αιώνα φαίνεται πως οι ανταγωνισμοί είχαν μειωθεί. Οι Εβραίοι ζούσαν σε ένα πιο ανεκτικό περιβάλλον και είχαν πιο ευνοϊκή μεταχείριση, στο πλαίσιο ενός κινήματος καθολικού Διαφωτισμού που ασκούσε πιέσεις για μεγαλύτερη ισότητα υπέρ των θρησκευτικών μειονοτήτων. Οι μεταρρυθμιστές καθολικοί, ειδικά οι «φεβρονιανοί» στο Τρίερ, ελαύνονταν από τις ηθικές αρχές τους. Επίσης, όμως, φοβούνταν μήπως μείνουν πίσω σε σχέση με περιοχές της προτεσταντικής Γερμανίας, όπου ένας συνδυασμός του Διαφωτισμού και των οικονομικών του *raison d'état* είχε δημιουργήσει μια σταθερά αυξανόμενη ευμάρεια.⁹

Πάντως οι Εβραίοι δεν αντιμετώπιζονταν ως ίσοι υπήκοοι των διαφόρων αυτών πριγκιπάτων, επισκοπών ή πόλεων-κρατών, αλλά, όπως και αλλού, ως μέλη ενός χωριστού «έθνους», που δεν ανήκε στο εκάστοτε κράτος. Έτσι, τελούσαν υπό περιορισμό, σε συγκεκριμένες γειτονίες των πόλεων, δεν είχαν δικαίωμα να ασκήσουν μεγάλο αριθμό επαγγελμάτων και υποχρεώνονταν να καταβάλλουν έναν κοινωνικά μεροληπτικό φόρο, με τη δικαιολογία της συγκέντρωσης χρημάτων για την προστασία τους, ο οποίος επιβαλλόταν στην εκάστοτε εβραϊκή κοινότητα ως όλον κι επιμεριζόταν στα μέλη της, με δική της ευθύνη.

Παρά τη διαφοροποίηση των στάσεων απέναντι στους Εβραίους, παραμονές της Επανάστασης είχε ήδη δημιουργηθεί μια γέφυρα ανάμεσα στον οικουμενισμό και στη χειραφέτηση των Εβραίων. Όμως δεν επρόκειτο για μια πλήρη και άνευ όρων κατοχή ίσων δικαιωμάτων. Στη Γαλλία το αίτημα υπέρ αυτής της χειραφέτησης, είτε διατυπωνόταν από μεταρρυθμιστές καθολικούς όπως ο αβάς Γκρεγκουάρ είτε από μέλη του Πατριωτικού Κόμματος είτε από θιασώτες του Διαφωτισμού, παρέμενε ρητά ή άρρητα συνυφασμένο με συγκεκριμένους όρους. Το επιχείρημα ήταν ότι η παραχώρηση ίσων δικαιωμάτων θα συντελούσε στην «αναγέννηση» των Εβραίων, δηλαδή στην επιταχυμένη αφομοίωσή τους στην «εθνική» κοινότητα και στην ουσιαστική εξαφάνισή τους μέσα σε λίγες γενιές.

Οι όροι της δημόσιας συζήτησης είχαν τεθεί αρχικά στη Γερμανία, όπου η διχοτόμηση της Πολωνίας, με τους 750.000 Εβραίους της μεταξύ Ρωσίας, Αυστρίας και Πρωσίας, είχε εγείρει απροσδόκητα ζητήματα σχετικά με τη μεταχείριση αυτών των νέων υπηκόων.¹⁰ Στην Αυστρία η μεταβολή των πραγμάτων επέσπευσε το Διάταγμα Χειραφέτησης του Ιωσήφ Β΄, του 1781. Στην Πρωσία, όπου ο μικρός εβραϊκός πληθυσμός είχε διπλασιαστεί, ενώ ένα εντεινόμενο αντιεβραϊκό αίσθημα στην Αλσατία προκαλούσε αυξημένη ανησυχία, η νέα κατάσταση οδήγησε την ίδια χρονιά στο πρώτο εμπειριστατωμένο μη εβραϊκό επιχείρημα υπέρ της χειραφέτησης, το οποίο διατυπώθηκε από τον Κρίστιαν Ντομ, καθηγητή ιστορίας και φίλο του μεγάλου υπέρμαχου του διαφωτισμένου ιουδαϊσμού Μόζες Μέντελσον. Ο Ντομ ήταν υπέρμαχος της φυσικής θρησκείας και απέρριπτε κάθε «θετική» θρησκευτική πίστη. Το σκεπτικό που ανέπτυξε στο έργο του *Σχετικά με τη βελτίωση της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης των Εβραίων* αφορούσε τη δυνατότητα των Εβραίων να γίνουν πιο ευτυχημένα και πιο χρήσιμα μέλη της κοινωνίας από τη στιγμή που θα τερματιζόταν η «τόσο ανάρμοστη για την εποχή μας» καταπίεση που τους είχε εκμαυλίσει. Διέβλεπε ότι η κατάργηση των νομικών διακρίσεων θα οδηγούσε στην αφομοίωση των Εβραίων στην κοινωνία των Εθνικών και στη βαθμιαία εξαφάνιση μιας ειδοποιού εβραϊκής ταυτότητας. Εμφορούμενοι οι Εβραίοι από πατριωτισμό και αγάπη για το κράτος, θα εγκατέλειπαν τελικά τις «φατριαστικές θρησκευτικές δοξασίες» τους. Αυτό θα συνέβαινε στο πλαίσιο ενός ευρύτερου, συνολικού μετασχηματισμού της κοινωνίας από μια ιεραρχία κοινωνικών τάξεων σε μια κοινωνική δομή με βάση την προσωπική αξία.¹¹

Το εν λόγω βιβλίο μεταφράστηκε κι εκδόθηκε γρήγορα στη Γαλλία, όπου είχε άμεση απήχηση. Το 1787 ενέπνευσε έναν διαγωνισμό δοκιμίου στη Μετς: «Υπάρχουν τρόποι να κάνουμε τους Εβραίους πιο ευτυχημένους και πιο χρήσιμους;». Η πιο διάσημη απάντηση διατυπώθηκε από τον αβά Γκρεγκουάρ. Ο Γκρεγκουάρ, όπως ο Ντομ, υποστήριζε την κατάργηση των διακρίσεων,

κοινωνικών και πολιτικών, εις βάρος των Εβραίων, όχι τόσο για να αυξηθεί η χρησιμότητά τους, αλλά για να επιτευχθεί η «αναγέννησή» τους. Ο Γκρεγκουάρ υπήρξε ο πρώτος καθολικός ιερέας που συμμερίστηκε δημόσια τη δυσχερή κατάσταση των Εβραίων, αλλά επίσης άντλησε υλικό από μια ποικιλία πηγών προκειμένου να εξηγήσει τον «εκμαυλισμό» τους. Όχι μόνο ο Θεός τούς είχε τιμωρήσει διασκορπίζοντάς τους ανά τον κόσμο, αλλά και ο ηθικός εκφυλισμός τους ήταν φανερός στα χαρακτηριστικά του προσώπου τους, κάτι στο οποίο ο Γκρεγκουάρ συμφωνούσε με τον Γιόχαν Κάσπαρ Λαβάτερ, τον Ελβετό κληρικό και πλατιά καταξιωμένο εφευρέτη της «επιστήμης» της «φυσιογνωμικής».¹²

Μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης ο Γκρεγκουάρ έγινε ένας από τους υπέρμαχους της νέας, συνταγματικής, εκκλησίας που εγκαθιδρύθηκε από την Εθνοσυνέλευση για να επανορθώσει τα ατοπήματα της Καθολικής Εκκλησίας κατά τη διάρκεια του Ancien Régime. Πίστευε ότι, με την έλευση αυτής της νέας εκκλησίας και της αντίστοιχης κοινωνίας, οι Εβραίοι Ασκενάζι θα αφομοιώνονταν στο έθνος. Επιπλέον, το επιχείρημα της «αναγέννησης» των Εβραίων εκφραζόταν τώρα με οικουμενιστικούς όρους. Διότι όλες οι κοινωνικές ομάδες του Ancien Régime πριν το 1789 είχαν εκμαυλιστεί στον ένα ή στον άλλο βαθμό. Ήταν βέβαιος ότι το νέο έθνος έπρεπε να έχει ενιαίο χαρακτήρα και ως εκ τούτου οι πάντες πλέον ήταν υποχρεωμένοι να τροποποιήσουν τα ήθη και τα έθιμά τους. Η επιγαμία συγκεκριμένα θα αποτελούσε την οδό προς μια νέα ομοιογένεια. Πέρα από τους Εβραίους, ο Γκρεγκουάρ απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στη ριζική αλλαγή των κατοίκων της υπαίθρου, των ελεύθερων μαύρων και των εκχυδαϊστών της γλώσσας, που αποτελούσαν το προσωπικό του *bête noire*.

Σε ποιο βαθμό μεταβλήθηκαν οι τύχες της οικογένειας Μαρξ στα δέκα χρόνια που ακολούθησαν το Διάταγμα Χειραφέτησης του 1781;¹³ Τα σχετικά στοιχεία συνηγορούν εμμέσως προς μια μικρή μόνο ουσιαστική βελτίωση της κατάστασης των Εβραίων στη Ρηνανία. Διαπιστώνουμε μια μεγαλύτερη ελευθερία επιλογής τόπου διαμονής και μια διεύρυνση των δυνατοτήτων που παρέχονταν στους τεχνίτες. Όμως υπήρχε τώρα μια αυξανόμενη ιακωβινική εχθρότητα απέναντι σε όλες τις προϋπάρχουσες μορφές θρησκευτικής λατρείας, με αποκορύφωμα το κλείσιμο όλων των ναών και των συναγωγών μεταξύ του Σεπτεμβρίου του 1793 και του Φεβρουαρίου του 1795 ή της μετατροπής τους σε Ναούς του Ορθού Λόγου. Η ανασυγκρότηση των ποιμνίων μετά από αυτά τα τραυματικά γεγονότα αποδείχθηκε συχνά δύσκολη υπόθεση, δεδομένου ότι πολλοί άνθρωποι ήταν πλέον πιο ικανοποιημένοι με τη νέα κοσμική τους κατάσταση, ως ίσων πολιτών, και αρνούσαν να συνεχίσουν να συμβάλλουν στη στήριξη της κοινότητας. Προβλήματα αποτελούσαν επίσης ο στρατωνισμός των

γαλλικών στρατευμάτων κατοχής και η επίταξη προμηθειών για τις ανάγκες του στρατού. Στη γειτονική Αλσατία τα σκληρά χρόνια του γαλλικού θερμιδοριανού καθεστώτος (1795-9) προκάλεσαν ένα νέο κύμα οργής ενάντια στην τοκογλυφία. Παρά το γεγονός ότι εμπλέκονταν εξίσου σε αυτή χριστιανοί πιστωτές, οι κύριοι στόχοι της έχθρας των χωρικών ήταν οι Εβραίοι.¹⁴

Μακράν πιο δραματικές μεταβολές στις τύχες των Εβραίων της Ρηνανίας επέφερε η διακυβέρνηση του Ναπολέοντα. Τη δεκαετία του 1790 οι ιακωβίνοι είχαν γενικά υιοθετήσει μια στάση εκμετάλλευσης εις βάρος του ντόπιου πληθυσμού. Είχαν κλείσει και τα τέσσερα πανεπιστήμια της Ρηνανίας –Βόννη, Κολονία, Τρίερ, Μάιντς– και είχαν μεταφέρει τοπικούς καλλιτεχνικούς θησαυρούς στο Παρίσι. Ο Ναπολέων, από την άλλη μεριά, ήταν αποφασισμένος να επιδιώξει την οικειοθελή συνεργασία των τοπικών ελίτ. Κατάργησε το επαναστατικό ημερολόγιο και υποστήριξε τα κοινά τοπικά έθιμα και τις γιορτές (χωρίς να παραλείψει τη γιορτή του Αγίου Ναπολέοντα). Δεν έβλεπε με καλό μάτι τα ανθρωπιστικά και παραδοσιακά μαθήματα που διδάσκονταν στα πανεπιστήμια, αλλά προώθησε με ενθουσιασμό την εκπαίδευση με επαγγελματικό προσανατολισμό. Πέρα από τις εφαρμοσμένες επιστήμες, τον ενδιέφερε ιδιαίτερα να προωθήσει τη νομική επιστήμη, ως μέσο υποστήριξης του νεότευκτου νομικού κώδικά του, του Code Napoléon, που έμελλε να αποκτήσει ένα διαχρονικό, οριστικό κύρος. Επρόκειτο για ένα εγχείρημα αντάξιο του ιδρυτή της δεύτερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και του νέου Ιουστινιανού της. Σε περιοδεία του στη Ρηνανία το 1804 διέμεινε για λίγο στο Τρίερ, όπου διέταξε να καθαριστεί ο χώρος γύρω από τη μεγαλοπρεπή ρωμαϊκή Porta Nigra από το συνονθύλευμα μεσαιωνικών οικοδομημάτων που την περιέβαλλαν καθώς και την ίδρυση μιας νέας Νομικής Σχολής στο Κόμπλεντς.¹⁵

Το 1801 ο Ναπολέων, πρωτίστως για να κατευνάσει τα πνεύματα στη δυτική γαλλική περιοχή της Βαντέ, την καρδιά της αντίστασης βασιλικών και κληρικών ενάντια στο κοσμικό δημοκρατικό καθεστώς, συνήψε κονκορδάτο με τον πάπα. Αφού εξάλειψε τις ενστάσεις των καθολικών κατά της διακυβέρνησής του, έλαβε πρόσθετα μέτρα στην ίδια κατεύθυνση, για να επεκτείνει τη διοικητική ομοιογένεια του κράτους σε άλλες ομολογίες, κυρίως στους προτεστάντες και στους Εβραίους. Το επιχείρημά του ήταν ότι «ο λαός πρέπει να έχει τη θρησκεία του· αυτή η θρησκεία πρέπει να τελεί υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης. [...] Η δική μου πολιτική» δήλωνε «είναι να κυβερνώ τους ανθρώπους όπως επιθυμεί να κυβερνάται η πλειονότητά τους. Αυτό σημαίνει, πιστεύω, σεβασμός της λαϊκής κυριαρχίας. Αν κυβερνούσα έναν λαό Εβραίων, θα ανοικοδομούσα τον Ναό του Σολομώντα».¹⁶

Φαίνεται πως ο Ναπολέων διακατεχόταν από μια ενστικτώδη αντιπάθεια απέναντι στους Εβραίους, η οποία τροφοδοτούνταν εν μέρει από την καθολική

ανατροφή του κι εν μέρει από τη μελέτη του Βολταίρου. «Οι Εβραίοι είναι φαύλος λαός» έγραψε στο *Ενθύμιο Αγίας Ελένης* «δειλοί κι ωστόσο βάνουσοι».¹⁷ Ταυτόχρονα, όμως, ήταν αποφασισμένος να αμβλύνει τις εντάσεις που ενδημούσαν στις ανατολικές επαρχίες της καινούριας αυτοκρατορίας, συγκεκριμένα επιταχύνοντας τη διεργασία της «αναγέννησης» των Εβραίων. Ως εκ τούτου, παρά την απέχθειά του, έκανε πολλά για να κανονικοποιήσει το νομικό καθεστώς των Εβραίων πολιτών και να διευρύνει το φάσμα των επαγγελματιών τους ευκαιριών.

Στις 9 Φεβρουαρίου 1807 ο ραβίνος στο Τρίερ Ζάμουελ Μαρξ –αδελφός του Χάινριχ και θείος του Καρλ– παρευρέθηκε μαζί με άλλους εβδομήντα έναν ραβίνους κι επιφανείς Εβραίους λαϊκούς στο «Μεγάλο Σανχεντρίν» στο Παρίσι, μετά από πρόσκληση του Ναπολέοντα.¹⁸ Σε προηγούμενο συνέδριο εκπροσώπων των εβραϊκών κοινοτήτων είχαν τεθεί στους συμμετέχοντες μια σειρά από εχθρικές ερωτήσεις, για να αναδειχθούν οι περιπτώσεις στις οποίες ο εβραϊκός νόμος ήταν ασύμβατος με την εθνική νομοθεσία, με απώτερο σκοπό να επισπευσθεί η αφομοίωση των Εβραίων. Ρωτήθηκαν σχετικά με τη στάση τους απέναντι στον πατριωτισμό, στην επιμειξία, στην κρατική εξουσία και στην τοκογλυφία. Το Σανχεντρίν είχε ως αποτέλεσμα δύο διατάγματα που αναδιοργάνωναν την ιουδαϊκή πίστη σύμφωνα με τις κρατικές επιταγές. Οι ραβίνοι έγιναν κρατικοί υπάλληλοι όπως οι προτεστάντες πάστορες και οι καθολικοί curés, και η θρησκευτική διοίκηση των Εβραίων ανατέθηκε σε ένα Γενικό Κονσιστόριο, παρόμοιο με αυτό των προτεστάντικων κοινοτήτων. Μακράν πιο εμπρηστικό υπήρξε το τρίτο διάταγμα, το αποκαλούμενο «επονεϊδιστο διάταγμα» (décret infâme). Αυτό το μέτρο υποτίθεται ότι είχε σκοπό την εξάλειψη των εμποδίων προς την εβραϊκή «αναγέννηση», ιδίως της «τοκογλυφίας», αλλά συνέχιζε την πρακτική των διακρίσεων εις βάρος των Εβραίων σε θέματα φορολογίας. Όχι μόνο ενθάρρυνε τη διασπορά σε άλλα επαγγέλματα, αλλά και μετέβαλλε τις υφιστάμενες πιστωτικές συμφωνίες, υποχρέωνε τους Εβραίους μεταπράτες να υποβάλλουν αίτηση στον περιφερειάρχη για την ετήσια ανανέωση της άδειας εμπορίας τους, απαγόρευε στους Εβραίους –αντίθετα απ' ό,τι σε άλλες κοινωνικές ομάδες– να αποφεύγουν τη στρατολόγηση πληρώνοντας έναν αντικαταστάτη τους κι επίσης τους ανάγκαζε να εγγράφονται στα μητρώα πολιτών και, εφόσον χρειαζόταν, να τροποποιούν το όνομά τους προκειμένου να ανταποκριθούν στις νέες ληξιαρχικές προδιαγραφές.

Οι Εβραίοι της Ρηνανίας έσπευσαν να επιδείξουν τον πατριωτισμό τους, προσπαθώντας με ζήλο να κάνουν ό,τι καλύτερο μπορούσαν για να συμμορφωθούν με αυτά τα διατάγματα, ιδίως αναφορικά με την τοκογλυφία. Στις 16 Αυγούστου 1808, σε γιορτή σε συναγωγή του Τρίερ για τα γενέθλια του Ναπολέοντα, ο θείος του Μαρξ, ο Ζάμουελ, προέτρεψε την εβραϊκή νεολαία

να στραφεί στις χειρωνακτικές εργασίες, στη γεωργία ή στις επιστήμες· ο δικός του γιος διδασκόταν κηπουρική. Το νεοσυσταθέν Κονσιστόριο ήταν επίσης αποφασισμένο να πατάξει την τοκογλυφία. Ένα έγγραφο του 1810 αναφέρει ότι ο Ζάμουελ δεν είχε «αφήσει ανεκμετάλλευτη την παραμικρή ευκαιρία να προειδοποιεί κατά του πνεύματος φανατισμού, που αντιβαίνει τόσο πολύ στις αρχές της θρησκείας μας»· και στη συνέχεια λέει ότι το Κονσιστόριο θα κατάγελλε άμεσα, στις αρχές, οποιονδήποτε «Ισραηλίτη» που αποδεικνυόταν «ένοχος εξαπάτησης μη Ισραηλίτη» μέσω της τοκογλυφίας.¹⁹ Την ίδια περίοδο πρέπει να ξεκίνησε τη δικηγορική σταδιοδρομία του ο πατέρας του Καρλ. Ο Χάινριχ –αρχικά Χέρσελ– ανταποκρίθηκε στις νέες απαιτήσεις της κρατικής διοίκησης, αλλάζοντας το όνομά του σε Ανρί. Το όνομά του περιλαμβάνεται στον κατάλογο εγγραφέντων στο τριετές πρόγραμμα νομικών σπουδών στο Κόμπλεντς, και το 1814, τη χρονιά του γάμου του, υπέγραφε, ως μάρτυρας της γέννησης της ανιψιάς του, «H.* Marx, ανουέ».²⁰

Όμως πλησίαζε το τέλος της καινούριας αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα. Στην καταστροφική ρωσική εκστρατεία του 1812 ο Ναπολέων έχασε 570.000 χιλιάδες άντρες. Ο ρωσικός στρατός προέλασε δυτικά, ενισχυμένος από τη λιποταξία της ρωσικής συνιστώσας της Grande Armée. Οι Αυστριακοί επανεπεντάχθηκαν στον συμμαχικό συνασπισμό, και τον Οκτώβριο του 1813, στη μάχη της Λιψίας, οι 200.000 στρατιώτες του Ναπολέοντα νικήθηκαν από μια συμμαχική στρατιά 365.000 Αυστριακών, Πρώσων, Ρώσων και Σουηδών. Επιπλέον, 180.000 άντρες του Ναπολέοντα πέθαναν από τύφο όταν τα απομεινάρια του στρατεύματός του εισήλθαν στο Μάιντς τον Νοέμβριο. Στα τέλη Ιανουαρίου 1814 ολόκληρη η αριστερή όχθη του Ρήνου βρισκόταν σε συμμαχικά χέρια.

2. 1815: Η ΡΗΝΑΝΙΑ ΓΙΝΕΤΑΙ ΠΡΩΣΙΚΗ

Τώρα η τύχη της Ρηνανίας θα διαμορφωνόταν από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις συμμαχικές δυνάμεις. Η Πρωσία ευελπιστούσε να αποκτήσει ένα κομμάτι της Σαξονίας, ως μερίδιο από τα λάφυρα της νίκης. Όμως μετά την κατάρρευση των Αυστριακών Κάτω Χωρών τη δεκαετία του 1790 οι Βρετανοί αποφάσισαν ότι η Πρωσία, μια ως επί το πλείστον ανατολική δύναμη, θα έπρεπε να αντικαταστήσει την Αυστρία ως τον δυτικό «φρουρό» ενάντια σε τυχόν νέο γαλλικό στρατιωτικό ξέσπασμα. Η Πρωσία αντιστάθηκε σε αυτή τη λύση όσο

* Henri, Ανρί. (Σ.τ.Μ.)